

Félix Cary, la *Dissertation sur la fondation de la ville de Marseille* i l'inici dels estudis sobre la colonització grega a Occident (segle XVIII)

RAIMON GRAELLS I FABREGAT

Römisch-Germanisches Zentralmuseum
Ernst-Ludwig Platz, 2, D-55116 Mainz am Rhein
graells@rgzm.de

S'analitza l'obra de Félix Cary sobre la fundació de la vil·la de Marsella per part dels grecs. Aquest treball, publicat el 1744, va representar un avenç metodològic important sobre la recerca de les colònies gregues a Occident essent el primer a considerar aquesta qüestió d'una manera crítica i monogràfica. El seu treball, tot i no trobar una repercussió en cites, manifesta una nova manera de plantejar la recerca sobre les fundacions colonials i es va avançar a la recerca de la segona meitat del segle XVIII. L'obra en qüestió assenta les bases per als estudis immediatament posteriors sobre la colonització grega a Occident i troba un destacat exemple en l'obra del ceriverí Josep Vega i Sentmenat (1780).

PARAULES CLAU

MARSELLA, COLONITZACIÓ GREGA, FUNDACIÓ ARCAICA, FOCEA, FÉLIX CARY

This paper examines the work of Felix Cary regarding the foundation of Marseilles by the Greeks. This work, published in 1744, represented one of the first's methodological advances on the research of the Greek colonies in the West. It became the first which considered in a critical and monographic way a single foundation. His work, despite not finding recognition through citations, stepped forward and laid the foundation for studies of the second half of the eighteenth century on the Greek colonization in the West, particularly clear in the work of Josep Vega i Sentmenat (1780).

KEY WORDS

MARSEILLES, GREEK COLONIZATION, ARCHAIC FOUNDATION, PHOKA, FÉLIX CARY

Introducció

La literatura erudita dels segles XVIII i XIX a la península Ibèrica va considerar, de manera fervent, les troballes epigràfiques, numismàtiques i les fonts clàssiques per tal de reconstruir el passat clàssic de cada territori i país. Entre aquests, Catalunya no en va ser aliena. Però aquest interès venia provocat pel redescobriment, a inicis del segle XVIII i a tot Europa, del passat clàssic, després d'un primer acostament durant l'Humanisme (Hautecoeur, 1912: 54-59 i 184-192). Cada cop es notava un major interès cap a l'estudi de les evidències escrites i de la cultura material del passat. S'avançava en la metodologia d'estudi antiquari, que va portar al llarg del segle següent (XIX) a l'aparició de l'arqueologia com a ciència (Mora, 1998: 13). Cal dir, però, que els estudis antiquaris i de les fonts gaudien d'una tradició antiga, ja des del segle XVI, amb obres fonamentals que van assentar les bases d'estudis posteriors, especialment respecte a la numismàtica, en les figures d'A. Agustín i V.J. de Lastanosa.

Al segle XVIII aquests estudis es van reinventar en pro d'un discurs interessat en la reconstrucció del passat nacional, abandonant la recerca i la justificació dels orígens. En canvi, el naixement d'una consciència nacional va cercar un nexa d'unió general, europeu, basat en un passat comú, buscant la identificació, mitjançant imitacions i col·leccions, de la societat moderna amb la grecoromana (Mora, 1998: 17).

La recerca del passat nacional tenia com a interès descobrir els motius que havien portat a l'estat actual després de la caiguda de Roma. Aquest comportament va incentivar els viatges literaris i la recerca de monuments antics, per ordre o interès reial i normalment en contra de l'opinió de l'església o fins i tot de la dels nobles (Mora, 1998: 18)¹. El que sí cal assenyalar és que va ser molt diferent la recerca del passat identitari quan els avantpassats havien triomfat (romans, o grecs) o quan, al contrari, eren perdedors (cas dels ibers, celtas, cel·tibers, etc.).

A diferència d'altres territoris, Catalunya no gaudia, al segle XVIII, d'una discussió profunda sobre la realitat de les poblacions antigues que ocuparen el seu territori. Únicament el cas de Josep Vega i Sentmenat², amb un discurs sobre la fundació de les colònies gregues de Roses i Empúries presentat el 1780 a l'Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona, semblava voler introduir un debat sobre el passat dels il·lustres grecs a Catalunya, no dels ibers, per bé que aquell discurs no va gaudir d'un procés complet. Però Catalunya tampoc no gaudia d'un marc on desenvolupar el debat intel·lectual, com sí passava en altres nacions, especialment a Itàlia. Vegeu, per exemple, la discussió sobre la *Filosofia degli Antichi Etruschi*, duta a terme a la Itàlia de la segona meitat del segle XVIII, entre Lampredi i Valentini, arran del treball de Giovanni Maria Lampredi (1756). Aquesta discussió tingué el procés formal complet en el qual un assaig (*Saggio*) es disserta en el marc d'una acadèmia i, posterior-

1. Una de les primeres mostres de la preocupació identitària basada en l'origen històric dels pobladors va ser l'obra de P. Leonis Casellae (1606), que va servir com a inici d'aquest gènere d'estudis.
2. Acadèmic de la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona. Per a un resum i biografia, v. Ainaud, 1974.

ment, la seva publicació resulta motiu de rèplica (Valentini, 1760) i aquesta és resposta amb una contrarèplica (Lampredi, 1762). El cas de Stanislao Bardetti, amb l'obra *De' primi abitatori dell'Italia* (1769), va provocar també una certa crítica comentada amb l'obra de l'abat Giovan Batista Zannoni (1810), presentada cinc anys abans a l'Acadèmia de Florència.

Al segle XVIII, en qualsevol cas, comencen els treballs de caràcter positivista, fidels a un discurs crític de les dades que s'oposa a les freqüents informacions tergiversades i adaptades segons els interessos particulars de cada cas. En algunes ocasions, aquestes informacions tendencioses o falses van identificar noms apareguts en els relats clàssics amb ruïnes que afloraven en diversos punts del territori; en altres casos es feia esment de semblances fonètiques i, fins i tot, de llegendes infundades. Molts cops els arguments per a justificar un passat determinat era actuar com a falsari, inventant-se un passatge a partir d'un text clàssic inexistent o una recuperació d'un text determinat, habitualment anònim. Al marge de les implicacions que es poden trobar en obres com el Quixot, les cròniques espanyoles dels segles XV i XVI, Annio di Viterbo³ o la *Campaña de Huesca*⁴ (Mora, 1998: 20, n. 16), s'hi poden afegir altres obres que busquen amb aquest recurs donar llibertat a crítiques, com al *Lazarillo de Tormes*, o donar veracitat a una història determinada, com a *Sethos*;⁵ més recentment encara, fins i tot, com a recurs per a afegir misteri dins d'una novel·la (Goudineau, 2004). No serà fins al 1868, amb la publicació per José Godoy de la *Historia crítica de los falsos cronicones* (Madrid), que s'acabarà amb l'ús de fonts falsejades (Mora, 1998: 22).

Els textos de Félix Cary i de Josep Vega i Sentmenat viuen immersos enmig de dues tradicions. D'una banda la crítica a les fonts i a la informació. De l'altra, la repetició de mites i falses llegendes de creació moderna. El fet remarcable és la voluntat constant dels autors de realitzar una anàlisi crítica i d'aportar-hi el màxim de discussió per a discernir quines eren les falses històries de les vertaderes. Josep Vega i Sentmenat iniciava el discurs presentant aquesta problemàtica: «... Los nuestros, decía el inmortal Finestres, amancillaron tan torpemente la Historia de esta Provincia que necesita no menos que las cavallerisas de Augias de un nuevo Hércules para lograr su devida limpieza...». Aquesta severa afirmació reflecteix com les falses històries, mistificacions i falsos cronicons havien pertorbat la lectura de la vertadera història. Fent ús d'un dels dotze treballs d'Hèrcules, el de les quadres d'Augies (Diod. 4.11.1 ff.; Hygin., *Fabul.* 30), il·lustra com la dinàmica de la recerca a finals del segle XVIII vivia una llarga acumulació de notícies confuses. Si les cavallerisses d'Augies van acumular brutícia durant anys, el cas de la recerca històrica no n'acumulava menys. Però la comparació no era atzarosa, ja que l'autor cercava fer palesa la ingent tasca que calia fer per a poder analitzar correctament la història. Al segle XVIII,

3. L'obra d'Annio di Viterbo *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium* (Roma, 1498) va ser costejada per Garcilaso de la Vega pare, aleshores ambaixador dels reis catòlics davant la Santa Seu (Mora, 1998: 20, n. 14), fet que evidencia la preocupació i la presència espanyola en la recerca i la literatura erudita internacional, tot i que dins del país no va quallar.

4. D'A. Cánovas del Castillo, Madrid 1852.

5. *Sethos, histoire ou vie, tirée des monumens anecdotes de l'ancienne Egypte, traduit d'un manuscrit grec*, 1767.

les nombroses crítiques a un discurs pervertit per les falses històries evidencien la necessitat de canviar-lo. Així la *Historia Crítica* de Masdeu, plena de comentaris en contra de moltes mistificacions, no pot fer res més que seguir la dinàmica general en no disposar d'arguments substitutoris. D'aquesta manera la recompensa, que per a Hèracles havia de ser de 3000 bous, hauria de ser equivalent per a l'erudit capaç de canviar el curs de la recerca. Però una tasca reeixida per a Hèracles estaria en mans, únicament, d'un gran home capaç, com el semidéu, de canviar el curs de l'aigua o, en aquest cas, de la recerca per a poder netejar-hi la «brutícia». El que resulta interessant és considerar si, com Hèracles desviant el curs de dos rius, aquesta tasca se solucionaria posant-hi en comú dues línies de recerca diferents o només caldria començar de nou i replantejar l'esquema.

Un exemple clar d'aquest canvi en la dinàmica de la recerca històrica i arqueològica al llarg del segle XVIII és la tasca fonamental que van incentivar la Real Academia de la Historia⁶ i la Reial Acadèmia de Bones Lletres sobre el corpus d'inscripcions i els viatges literaris per a documentar el màxim nombre de dades sobre les antiguitats⁷. Aquest panorama en constant moviment va donar peu als estudis breus sobre aquest passat clàssic, per tota la Península i Catalunya. Tot i que els preceptes d'A. de Morales⁸ no es van difondre fins al segle XIX, anteriorment havia aparegut un seguit de discursos i propostes, diguem-ne *discutibles*, que al llarg del segle XIX es van anar oblidant fins a desaparèixer.

Com ha demostrat G. Mora (1998: 29-30), les cites dels autors grecollatins de topònims i ciutats, generalment, tingueren un interès local al llarg dels segles XVIII i XIX, solament contraposat a la preocupació per a identificar les grans ciutats i ruïnes i els exemples del passat heroic de la nació: Munda, Numància o Sagunt. La resta d'identificacions va quedar en un segon pla, entre les quals destaca la identificació al segle XVI de les restes d'Itàlica i la preocupació, continuada des del segle XVI, pel passat grec d'Empúries. Si bé aquest panorama respon a la realitat peninsular, territoris veïns com el sud de França pre-

6. *En efecto, fueron las Academias de Historia las instituciones que potenciaron las actividades arqueológicas, centralizando las iniciativas de sus miembros, apoyando los trabajos y hallazgos casuales de particulares en cualquier punto de España, ejerciendo de intermediarias entre los intereses del Estado y los puramente científicos, todo ello en cumplimiento del objetivo de escribir la verdadera Historia Nacional* (Mora, 1998: 39). El paper central que hi va tenir la Real Academia de la Historia de Madrid va fer que no sols les notícies, sinó també els objectes, hi fessin cap (Catalina, 1903).
7. Sobre els viatges literaris, promoguts principalment per Ferran VI, la idea era la recopilació de les ruïnes, els epígrafs, les monedes, tant *in situ* com en col·leccions (Gómez, 1974; Mora, 1998: 42). Sens dubte, un estudi del col·leccionisme arqueològic a Espanya implica la revisió dels 67 volums manuscrits de *La colección general de los antiguos documentos históricos de las cosas de España*, redactats pel Marqués de Valdeflórez; també al viatge de Francisco Pérez Bayer a Andalusia (1782), o el d'Antonio Ponz per la geografia espanyola (1772-1792). Especialment aquest últim és molt sensible a les dades arqueològiques i a les troballes particulars, avui perdudes.
8. L'obra d'Ambrosio de Morales (1791-1792 i 1793), al segle XVI, va ser precursora d'allò que es faria posteriorment. Proposava una recerca amb la cita dels autors clàssics i moderns, essent crític amb les fonts utilitzades i incorporant-hi les dades epigràfiques i numismàtiques com a documents indiscutibles de base. La seva obra es va veure beneficiada de cinc viatges "literaris" (cal llegir, científics) per encàrrec de Felip II, per tot el territori nacional (Mora, 1998: 24-25). L'estudi d'A. de Morales es dividia en tretze punts (Mora, 1998: 25): Restes arqueològiques, ruïnes, estàtues, vasos TS; Ptolomeu; Itinerari d'Antoní; Mela i Plini; Historiadors antics grecollatins i espanyols; Autors antics: Ausoni, Marcial, Prudenci, Sili Itàlic o Ciceró; Sants concilis; Toponímia; Descripció geogràfica; Martiriologies; Informació oral; Monedes amb un mateix nom, que indicarien el nom de la ciutat; Pedres antigues escrites.

sentaven una situació similar, tot i haver iniciat una dinàmica erudita i crítica uns anys abans (Schnapp, 1993 i 2009). Especialment eloqüent en aquest aspecte és el cas de l'obra de Félix Cary.

Degut a la manca d'un estudi sobre Félix Cary o de la seva obra, aquest treball té com a única finalitat cridar l'atenció sobre aquest investigador francès i la seva obra sobre la fundació de Marsella.

L'atenció cap a Marsella i Empúries

Els casos de Marsella i Empúries presenten un cert paral·lelisme. El discurs per a explicar la fundació d'Empúries estava dispers i eren moltes les propostes i pocs els discursos organitzats i exhaustius sobre el tema. No va ser fins al segle xx que aparegué un estudi monogràfic que combinava les dades historiogràfiques, històriques i arqueològiques, que superava els treballs precedents que donaven notícia de troballes puntuals o personals i oferien algunes dades històriques, mai completes ni crítiques.

El cas de Marsella es trobava en una situació similar, malgrat que la veïna Nimes gaudia d'una bibliografia molt completa i interessada cap al seu passat patrimonial i històric amb voluntat exhaustiva ja des d'inicis del segle xviii.⁹

És aquí on se situen els treballs monogràfics de Josep Vega i Sentmenat i de Félix Cary que van considerar les fundacions de les colònies gregues de Roses i Empúries (Vega i

9. Nimes era un dinàmic i fecund territori per al desenvolupament de l'arqueologia durant la primera meitat del segle xviii que irradiava cap a Europa des del sud de França. Especialment rellevant va ser l'obra de S. Maffei (1733) a la qual ben aviat es va sumar el treball de L. Ménard (1758) i, posteriorment, el treball de Ch. Caumette, publicat a Tarascon, el 1771. Aquestes obres van considerar de manera aprofundida l'estudi dels edificis públics, tot presentant un plantejament modern de comparacions i anàlisi arquitectònica, però L. Ménard inclogué en la seva història de Nimes (1758: VII) una segona part del treball basada exclusivament en els materials arqueològics: medalles, escultures i pedres gravades. En aquell treball, únicament apareixen les peces que amb certesa procedien de les ruïnes de la ciutat romana; per tant, el treball presenta un aparell crític en la selecció de la documentació. La voluntat d'aquesta consideració era el coneixement de totes les evidències del passat de la ciutat: «Quelles richesses n'aurois-je pas été en état de présenter en ce genre, si l'on avoit été soigneux de conserver les différentes antiques qui s'y font découvertes dans les siècles passés ainsi que de nos jours. Mais le peu de goût de quelques-uns de nos citoyens, la sordide cupidité de quelques autres, nous en ont fait échapper une quantité prodigieuse. On ne sauroit donner trop d'éloges au zélé patriotique & curieux de ceux qui nous ont conservé les précieux restes de l'antiquité nationale qui entrent dans la collection que je donne ici. Au surplus, j'ai de même apporté une particulière attention à faire connoître les antiques qui ne font plus sous nos yeux, où qui se sont dissipées, ôc dont j'ai pu avoir des notions» (Ménard, 1758 : VII). El cas de Nimes és singular, doncs, tot i l'enorme esforç de L. Ménard per a recollir les notícies de la totalitat de descobertes, treball sobre el qual va acabar dient: «... Il seroit difficile de donner une juste idée du grand nombre d'antiques qui se font trouvées depuis deux siècles sous les ruines de l'ancien Nîmes. On en a tiré toutes sortes de morceaux précieux, comme d'un dépôt particulièrement destiné à les sauver du naufrage des temps & de la barbarie des peuples: statués de marbre & de bronze, médaillés, de toutes grandeurs & de tous métaux, pierres gravées, cachets, instruments de sacrifice, vases, urnes funéraires, en un mot tout ce que l'antiquité peut fournir de plus varié...» (Ménard, 1758 : 137-138).

Sentmenat, 1780) i de Marsella (Cary, 1744). Per tant, obres més o menys coetànies que van considerar també les dinàmiques de les fundacions de colònies gregues cap a Occident. Aquesta idea d'*Occident* feia referència a una perspectiva que situava el focus al món grec de l'Egeu, i per ordre d'importància troba primer els treballs sobre les colònies sicilianes i de la Magna Grècia, però a continuació i especialment important serà el treball de F. Cary sobre la fundació de Marsella, tant per la temàtica com pel títol, casualment coincident amb el de Vega i Sentmenat.

La tònica general d'ambdós treballs és l'anàlisi de les fonts clàssiques amb un diferent grau de crítica envers les mateixes i un diferent us de la bibliografia dels comentaristes dels autors clàssics i dels historiadors coetanis. Tot i mantenir una estructura i interessos basats en un sistema antic que tenia en les fonts clàssiques i la seva discussió el centre de la seva atenció, destaca l'anticipació de l'estudi cas francès per a treballar de manera exhaustiva i monogràfica un únic emplaçament. Aquest treball va servir, i nombrosos detalls ho demostren, d'inspiració per a la recerca occidental.

Una característica comuna a les dues obres és que rarament consideren aspectes relatius a la ubicació real de les colònies i més rarament encara fan esment de les troballes arqueològiques i epigràfiques, malgrat que hi ha una important tradició entre col·leccionistes i erudits cap a l'epigrafia antiga en el moment de la redacció dels dos treballs.

Félix Cary: biografia

La figura de Félix Cary i la seva obra s'ha analitzat seguint una estructura senzilla: biografia de l'autor, anàlisi de les dades bibliogràfiques citades i, finalment, un breu resum comentat de la seva obra sobre la fundació de Massàlia.

Félix Cary neix a Marsella el 14 desembre de 1699. Fill de Pierre Cary, llibreter a Marsella des del 1662 i de Marie Maunier. L'interès per la cultura, la història i la lectura es proposa que sorgeixi d'un contacte, des de petit, amb l'obra escrita. Tant és així que l'*abbé* J.J. Barthélemy va escriure sobre Cary: *Il avait un beau cabinet de médailles et une précieuse collection de livres assortis à son goût* (DeBacquencourt i Frezet, 1962: 3).

La seva formació acadèmica va iniciar-se el 1723, quan fa el primer dels seus viatges a París, amb la finalitat de comparar alguns monetaris. En tornar d'aquest viatge va començar l'estudi del grec. En un segon viatge el 1734, va completar i perfeccionar els seus estudis i reculls de dades de col·leccions parisines (AA.VV., 1786: 159).

Félix Cary destacà com a historiador i numismàtic, i fou membre fundador de l'Acadèmia de Marsella, de la qual posteriorment en va ser director (l'any 1733). Va ser membre de l'Acadèmia de Cortona i també membre corresponent de l'Acadèmia *des Inscriptions et Belles Lettres* (nomenat l'any 1752). Simultàniament, va recollir una important col·lecció numismàtica, adquirida pel Gabinet de Monedes i Medalles de la Biblioteca

Nacional de França a la seva mort, ocorreguda a Marsella el 15 de desembre de 1754, resultat d'una llarga malaltia (AA.VV., 1786: 160). Aquesta compra va ser impulsada pel seu amic i deixeble J.J. Barthélemy¹⁰. Les gestions es dugueren a terme entre l'*abbé* Barthélemy i el germà de Cary a partir de l'any 1755, mitjançant un llarg procés (Sarmant, 1994: 134-135).¹¹

En qualsevol cas, la rellevància de Félix Cary va lligada a la història antiga i la numismàtica i no solament a les seves col·leccions antiquàries. En la seva producció es notará una important petjada de l'obra de J.C. Scaliger (Agen, 1540-1609), especialment amb relació a la cronologia (si citem diferents obres de Scaliger: de 1579 i de 1583)¹². Especialment eloqüent en aquest sentit és l'obra sobre la fundació de Marsella, però també les obres sorgides de l'estudi de la numismàtica. Si bé és cert que l'important col·lecció numismàtica permet entendre la vocació d'alguns dels seus treballs publicats, altres obres van considerar l'estudi dels braçalets, collars i arracades antigues¹³, que no van ser mai publicats (De Bacquencourt i Frezet, 1962: 4)¹⁴. Publicant, en canvi, algunes contribucions en actes de les diferents acadèmies de les que formava part. Amb l'excepció de la dissertació *Sur la fondation de Marseille*¹⁵ (fig. 1), l'interès de les seves publicacions va tenir dues

10. Prova d'això són les quatre cartes conservades de Félix Cary adreçades a l'*abbé* Bartélemy sobre diverses qüestions d'erudició, conservades a la Biblioteca Nacional a l'Arxiu del Cabinet des Médailles amb el número d'inventari 3 AMC 2: 1. Marseille, 12 novembre 1751; 2. Marseille, 10 janvier 1752; 3. Marseille, 17 avril 1752; 4. Marseille, 22 novembre; <1752http://www.archivesmonetaires.org/apam/inventaires/bn/amc/03amc.html>.
11. El dossier informatiu d'aquesta adquisició es conserva a l'arxiu de la BNF amb la sigla 3AMC18 (Diez, 2004: 561-562): *Acquisition du Cabinet Cary, 1755: A. - Minutes de négociations pour l'achat de la collection. 7 pièces.// 1. Mémoire pour le Cabinet des Médailles par l'abbé Barthélemy, s.d.// 2. Minute d'un lettre de l'Abbé Barthélemy, s.d.// 3. Minute d'un lettre de l'Abbé Barthélemy au comte d'Argenson, s.d.// 4. Minute d'un lettre de l'Abbé Barthélemy au comte d'Argenson, s.d.// 5. Note sur les conditions de la transaction, s.d.// 6. Lettre du comte d'Argenson à l'Abbé Barthélemy, annonçant l'accord du roi pour l'acquisition du cabinet Cary, Versailles, 15 de juin 1755. // 7. Minute d'un lettre de l'abbé Barthélemy au comte d'Argenson, Paris, 22 juillet 1757.// B.- Catalogues.// 1. Catalogue des médailles du Cabinet de feu M.Cary de Marseille dressé par le P.Reves, minime. 1758 // 2. Note des médailles impériales en or qui sont entrées dans le Cabinet du Roi par l'acquisition que sa Majesté a faite en 1755 du Cabinet de M. Cary, de Marseille. Deux exemplaires.// 3. Note des médailles impériales en argent qui du cabinet de feu M. Cary de Marseille ont passé dans celui du roi. Deux exemplaires.// 4. Vérification des médailles des rois grecs de M. Cary // 5. Catalogue des médailles des rois grecs provenant du cabinet de M.Cary et mises parmi les doubles du Cabinet du roi.// 6. Note de médailles impériales en or provenant du Cabinet de M.Cary et mises parmi les doubles du Cabinet du roi. Deux exemplaires.// 7. Notes des médailles impériales en argent qui du cabinet de feu M.Cary de Marseille ont passé dans les doubles de celui du roi. Deux exemplaires.*
12. Per a una síntesi sobre Scaliger, v. Grafton (1993).
13. Conservats a l'Acadèmia de Marsella (AA.VV., 1786: 160), corresponen a nou dissertacions més: *Sur Laverne Déesse des voleurs; Sur les bracelets, les coliers & les pendans d'oreilles des Anciens; Sur la vie d'Aristipe; Sur l'utilité d'une éducation littéraire par rapport aux Dames; Sur les Miroirs des Anciens; Sur les Vulpinales; Sur les langues qui ont été en usage à Marseille & le Provençal en particulier; Sur le tyran Urane; Sur les magistrats d'Smyrne.*
14. Els mateixos autors parlen també d'un diccionari provençal amb etimologies, redactat pel mateix Cary, que mai no es va publicar i que tampoc no va ser identificat en el moment de la redacció del diccionari de la Provença (AA.VV., 1786: 160-161).
15. Va dedicar el llibre a l'*abbé* de Cornaille (M. d'Orleans de Rotelin), que fou un gran bibliòfil i numismàtic, com ho testimonien les respectives col·leccions donades a la Biblioteca Reial de França i al reial monestir de San Lorenzo de El Escorial.

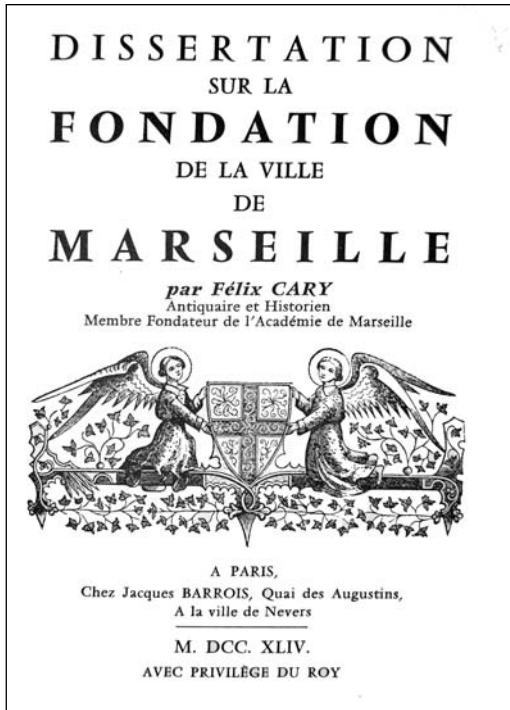

Fig. 1. Frontispici de la publicació de Félix Cary (1744).

esferes d'atenció: en primer lloc, la Provença i, en segon lloc, cap a la Tràcia i el mar Negre. Sobre aquest darrer àmbit destaca, d'una banda, l'obra *Sur l'histoire des rois du Bosphore Cimmérien et sur Lesbonax philosophe de Mitilène*, (París, 1744) i, de l'altra, l'obra sobre la *Histoire des rois de Thrace et de ceux du Bosphore Cimmérien, éclaircie par les médailles* (París, 1752). Però, també amb l'excepció de la dissertació sobre la fundació de Marsella esmentada, tant els seus treballs publicats com les notes manuscrites demostraven una preocupació per l'arqueologia des d'una perspectiva moderna: reconstruir la història a partir de les evidències materials del passat; i no tan sols de les grans cultures i societats de l'antiguitat, Roma i Grècia, sinó també de les cultures indígenes.

Possiblement, la conjuntura del moment va privar alguns dels treballs de Cary de ser publicats, perquè en aquell moment els estudis sobre protohistòria no tenien l'interès que posteriorment van assolir. Possiblement aquesta visió, aquesta consciència respecte a la interacció entre les societats gregues i romanes amb poblacions indígenes, va ser un dels motius per a destacar aquí el treball sobre la fundació de Marsella.

Especialment important va ser la relació de F. Cary amb J.J. Barthélemy (1716-1795)¹⁶ a qui va dirigir vers l'estudi de la numismàtica i de l'arqueologia amb les lectures dels

16. Autor de l'obra *Le voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (París, 1788), escrita i preparada durant trenta anys.

manuscrits de N.C. Peiresc a Ais de Provença. Destaca la carta de recomanació que Cary va escriure perquè Barthélemy iniciés el seu treball al *Cabinet des Médailles du Roi*, en aquell moment dirigit per Gros de Boze (Díez, 2004: 20).

Aquest interès per l'antiguitat (entesa en un sentit ampli en què prenia part la història, l'arqueologia i la numismàtica), juntament amb la seva vinculació a l'Acadèmia de Marsella propiciarien l'estudi de la fundació grega de la ciutat de Massàlia. Si bé en la primera sessió de l'Acadèmia marselesesa (23 d'abril de 1727) P. Alexandre Dulard (1758)¹⁷ va recitar un poema sobre la fundació de la mateixa colònia, no és fins a l'estudi de Cary que es pot considerar que es va realitzar la primera anàlisi seriosa de les fonts clàssiques relatives a Marsella. En paraules del mateix F. Cary, la seva *Dissertation* es podria considerar com un primer capítol per a la història de Marsella.

Sur la fondation de la ville de Marseille

L'obra *Sur la fondation de la ville de Marseille* va ser publicada per Jacques Barrois (Quai des Augustins, à la ville de Nevers) a París el 1744. Es tracta d'una edició en octau de 69 pàgines sense gravats. L'obra té com a mèrit la precisió i la discussió de la cronologia de la fundació de la colònia focea de Marsella a partir exclusivament de les dades obtingudes pels autors clàssics, en el primer any de la 45a olimpíada (599 a.C.), a més a més de fer una lectura crítica de les fonts clàssiques relatives a Marsella.

La discussió de les fonts versa sobre diverses perspectives que donen bona mostra de l'alt nivell cultural de Cary:

- Discuteix amb arguments qüestions filològiques i traduccions. En les notes 1 de les pàgines 11, 14, 17 i 23 demostra un profund coneixement del grec i del llatí, de les seves expressions i el seu lèxic, tot discutint termes concrets.
- En segon lloc, la lectura crítica dels clàssics, els quals llegeix seguint uns criteris moderns on valora el grau de fiabilitat de les dades que donen. Per exemple, respecte a Justí, el considera més poeta que historiador; o encara millor, l'interès cap a Trogu Pompeu, que es creia gal i, per tant, persona que hauria tingut més proximitat amb el subjecte d'estudi dins el treball de Cary.
- Finalment, les continuades mostres d'un ampli coneixement històric, que podríem qualificar de modern, ja que no podia entendre la història de la fundació de Massàlia sense entendre altres realitats mediterrànies. Especialment rellevant és tot el debat sobre la cronologia de la fundació de Marsella entre la 45a i la 61a olimpíades,

17. Marsella, 1696-1760.

tema amb què inicia el treball (Cary, 1744: 3) i amb el qual el finalitza, a les conclusions.

L'autor presenta una visió extensa que comença amb la conquesta persa de la Jònia, especialment de Focea i, posteriorment, cita les relacions entre Massàlia i Roma on apareix repetidament la colònia corsa d'Alàlia esmentada. Aquestes cites s'han d'entendre com una voluntat d'assenyalar els esdeveniments més significatius del Mediterrani relacionats amb la fundació de Marsella; per tant, de contextualitzar el tema que afronta.

D'altra banda sorprèn, en aquesta contextualització, el fet de no trobar citada cap de les colònies de Marsella (Empúries, Rhode, Agathé, Rhodanousia, Tauroeis, Olbia i Antípolis)¹⁸, tot i que podria justificar-se amb la restricció temàtica que suposa el títol, on la paraula *dissertation* cenyeix tot l'estudi a solucionar un problema concret. Com veurem en relació amb les fundacions d'altres colònies, si F. Cary hagués volgut considerar la resta de dades amb la mateixa serietat que la fundació de Marsella, faria d'aquella obra la primera síntesi coneguda per a l'estudi de les fonts clàssiques relatives als focuus d'Occident.

Tot i això, el resum que presentem dóna bona mostra de la importància del seu treball. L'obra s'inicia amb una declaració d'intencions on es fa una interessant crítica dels textos clàssics que fan al·lusió a les fundacions, la majoria dels quals centrats en històries i llegendes i no en fets certs. Aquesta revisió va portar Cary a proposar que la majoria de viles citades en el textos clàssics no serien més que *quimeres* i únicament les fundacions focees serien certes (Cary, 1744: 2).

La *Dissertation* s'inicia pràcticament a la pàgina 5, on comença l'anàlisi crítica dels diversos autors.

Primer Heròdot (I. 162), amb el relat de la invasió de Focea, transcrit i comentat. Aquest sistema serà l'habitual del treball i únicament en alguna menció concreta o en casos d'una nova traducció se citarà en nota al peu de pàgina el text original i la discussió.

El relat sobre la fugida de Focea apareix de manera parcial i s'hi esmenten diversos passatges que poc tenen a veure amb la fundació de Massàlia: l'intent d'establir-se en territori de Quios¹⁹; el llançament d'una massa de ferro al mar i la promesa de no tornar a

18. Les colònies massaliotes es podrien ampliar, si hi afegim *Alonis*, *Mainake*, *Akra Leuké* i *Hemeroskopeion*. Especialment clares són les mencions a *Alonis* (Abad, 2009; Espinosa, 2006; Moret, 2000). L'estudi d'A. Espinosa recull també la recerca erudita de la fundació de la colònia d'*Alonis*; considera des de la seva relació amb la colònia focsea de *Massalia* fins a posicions diferents; *Hemeroskopeion* (Abad, 2009; Martín, 1968; Pena, 1993; Fernández-Nieto, 2002). Entre les citades *Τρία πλίγνια Μασσαλιωτών* d'Estrabó (III, 4, 6) apareix *Hemeroskopeion* com a ciutat dels massaliotes (Pena, 2006: 49); en canvi, en l'*Ora Marítima* (v. 476) aquesta ciutat no és colònia de ningú. Sobre les *Poleis Massalias*, v. Privitera (2007).

19. L'intent per part dels focuus de comprar les illes *Oinussai* als quiotes, que van rebutjar l'oferta per por que els focuus hi construïssin un *emporion* (Hdt. I, 165, 1), ha estat interpretat per C. Ampolo (1995: 33) com a evidència d'una sèrie de beneficis fiscals a partir dels *emporion*, ja al segle VI a.C., als quals els quiotes no volien renunciar.

Focea fins que aquest torni a la superfície (Delattre, 2009); l'arribada a Alàlia i la batalla epònima cinc anys més tard²⁰, i finalment la fundació de Hyela (Velia)²¹.

Si bé un recull de textos sobre la fundació de Massàlia no hauria de començar per un passatge com el de la batalla d'Alàlia, l'autor buscava demostrar als seus contemporanis que Heròdot no parlà de la fundació de Massàlia en relació amb la conquesta persa de la Jònia, tal i com es creia en aquell moment²². Aquest tema, àmpliament seguit i discutit pels autors antics, apareix al llarg de l'obra de manera continuada, tot i que amb aparicions intermitents.

Posteriorment, torna a citar la fundació de Massàlia en època de Darius I, fill d'Històspes, a partir de les referències d'Agathias (v. de Just. I, 2), que es torna a considerar quan es parla d'Isòcrates (Cary, 1744: 13-15), amb el trasllat dels focuus a Massàlia després de l'enfrontament amb Cyrus, igual que en relació amb les obres de Sèneca (Cary, 1744: 51)²³ i d'Eustaci (c.75), a partir de Dionís (Cary, 1744: 53). Algunes d'aquestes cites, però, no apareixen comentades i s'expliquen per a complir la voluntat de compilar la totalitat de dades que té la dissertació. Tant és així, que inclourà referències:

- Al tresor dèlfic dels Massalotes (Cary, 1744: 34), per a relacionar les dades de Pausànies i el resultat i els participants de la batalla d'Alàlia (Gras, 1972 i 1987).
- Les cites relacionades amb la fundació de Marsella confonen l'origen de la metròpolis, Focea per Fòcida: casos d'Auli Geli (10, 16)²⁴ i Sèneca (Cary, 1744: 51).
- L'exhaustivitat porta a citar l'obra de Lucà (Cary, 1744: 36-38), sense més comentaris.
- D'altra banda, també hi són presents les referències a la fundació de Velia, deixant de banda la resta de colònies, amb la ja citada referència a Heròdot i a l'obra d'Amià Marcel·lí (*Lib*-15, 4, 63) basada en l'obra de Timògenes²⁵ (Cary, 1744: 50).

20. La discutida victòria etruscocartaginesa del 540 a.C. ha estat repetidament assenyalada com un passatge obscur (Gras, 1987: 165). Per a Heròdot va ser una victòria *cadmea*, mentre que per a Tucídides, Justí i Pausànies va ser una victòria massaliota. Únicament Antíoc hi proposa una derrota focea. En qualsevol cas, semblen indubtables dos grups de "vencedors" i de "perdedors". D'una banda, els massalotes que es van considerar guanyadors i van fer ofrenes al santuari de Delfos, mentre que els altres grecs, els d'*Alàlia*, van viure una realitat diferent en què hagueren d'abandonar l'illa de Còrsega. D'altra banda, els etruscs d'*Agylla* (Caere/Cerveteri) van aconseguir un gran nombre de vaixells grecs i de presoners que van ser posteriorment lapidats, mentre els cartaginesos de *Malchus* van ser els perdedors absoluts. Però M. Gras (1987: 166), en la narració de l'ofrena d'una cratera d'or a Delfos per part dels romans després de la presa de Veio al segle IV a.C. (Diodor XIV, 93; Apià, *Ital.* II, frag. 8), identificà la situació del tresor dels massalotes, sobre un anterior tresor dels focuus. La cronologia d'aquest *thesaurus* hauria de situar-se a la segona meitat del segle VI a.C., de manera que es podria considerar que els massalotes van donar en ofrena, a més a més de les estàtues descrites per Pausànies, la construcció d'un tresor a la plataforma de *Marmaria*, en una data pròxima a la de la batalla d'*Alàlia*, que donaria versemblança a la victòria (parcial?) de Marsella. D'altra banda, Félix Cary proposa, de manera molt agosarada, que la victòria massaliota sobre els cartaginesos correspondria a un esdeveniment posterior a la batalla d'*Alàlia* (Cary, 1744: 35).

21. Sobre la Fundació de Velia: Greco (2002), Greco i Krinzing (1994), Heckel (1996) i Krinzing i Tocco (1999).

22. Cary cita Hendorich (p. 19 de la seva publicació de 1658), en relació amb els seus comentaris sobre l'obra de Valeri Màxim.

23. Cita els *Commentaire sur Denys le Geographe* d'Eustaci.

24. A partir de les obres de J.C. Scaliger i Saumaise (Saumaise, 1529).

25. A partir de les obres de De Valois (1740) i J.C. Scaliger.

És a partir de la pàgina 10 que inicia la discussió de la cronologia de la fundació. La fundació d'Alàlia, vint anys anterior a la de Marsella permet proposar una etapa prèvia, que avui anomenaríem etapa *precolonial* i que ell anomena fase de *migracions*.

L'anàlisi de Tucídides (I, II) porta la primera cita antiga de la fundació focea de la ciutat. Si bé el passatge no és tan clar, ja que barreja dades relacionades amb la batalla contra els púnics, l'autor és capaç d'explicar-ho de manera senzilla i demostrar que Tucídides feia al·lusió a dos moments diferents de la història de la ciutat.

Posteriorment l'autor afegeix a aquestes fonts antigues les relacionades amb el tractat d'Aristòtil sobre la República de Marsella²⁶ (Cary, 1744: 15-16), avui lamentablement perdut²⁷.

L'anàlisi crítica de l'obra d'Estrabó, on fa una valoració de les preferències i orientacions del treball, comença amb l'inici de la descripció de les Gàl·lies, què és Marsella (Strab. I, 4, 270). A diferència de com F. Cary tractava la resta de cites i passatges, per al cas d'Estrabó resumeix, sintetitza i passa per alt, fins i tot, l'esment a les colònies massaliotes. Únicament dos passatges mereixen l'atenció de l'autor per a ser transcrits. En primer lloc, les mencions al culte de l'Àrtemis Efèsia (Estrabó, IV, 1, 4 i ss), que apareix relacionat amb un moment anterior a la conquesta persa de la costa jònica, com es desprèn de la lliure circulació per a anar fins a Efes a la recerca del culte, fet que podria evidenciar un predomini efèsia a la regió. Aquí apareix per primer cop la menció a la fundació amb anterioritat a la 60a olimpíada (Cary, 1744: 21-22, n. 1) que es veu ratificada en el segon passatge comentat d'Estrabó. Aquest fa esment de l'adopció del culte a Àrtemis a l'Avèntí²⁸, que seria anterior a la 60a olimpíada, per la presència d'una dedicatòria particular (Liv. I, 45; Dion. Halic. I. 4). El convenciment que fou Servi Tul·li qui va acceptar aquest culte arcaic a Roma permet a Cary de situar la cronologia de la fundació a la 45a olimpíada.

Solí (2, 52) és la primera font que diu de manera expressa que la fundació de Massàlia té lloc per part dels focs a la 45a olimpíada. F. Cary va seguir els comentaris que d'aquest autor clàssic va fer Cl. Saumaise (Semur-en-Auxois, 1588-1653) dins de l'obra *Anthologia Graeca Cum Versione Latina*, editada per H. Grotius i J. de Bosch.

Però encara mancava considerar una part de la tradició fundacional de Massàlia: la llegenda. Titus Livi (5, 34), Plutarc (*Vida de Soló*), Justí i Aristòtil (citats dins d'Ateneu) fan menció a les relacions entre els gals i els focs. Així es dona entrada al relat legendari de la fundació (Cary, 1744: 31 i 38-39) i es contraposa a una altra tradició basada en la conquesta d'un territori lligur. Aquests autors permeten Cary (1744: 33) proposar la fundació

26. Aquesta obra se centraria principalment en l'organització política i legislativa de la colònia. Sobre les lleis de Marsella, que tanta tinta i tant d'interès van suscitar, ja des de l'obra d'Aristòtil, diversos autors van donar la seva opinió. Aquestes opinions cobreixen pràcticament totes les possibilitats interpretatives. Així, P. Hendreich feia seves les paraules de Valeri Màxim i considerava que van ser agafades dels atenencs (1658); en canvi, L. Lautard (1813: 145-146) hi proposava una tradició local.

27. L'autor cita diverses notícies dins del *Lexicon* d'Harpocration, dins la veu *Massalia*, així com altres cites dins d'Isòcrates.

28. Sobre aquesta temàtica, hi ha avui una abundant bibliografia i dades modernes. V. especialment: Ampolo (1970), Colonna (1962), Estienne (2008) i Pena (1973).

Fig. 2. Cartell commemoratiu del 25è centenari de la fundació de Marsella.

de la colònia al 15è any del regnat de Tarquini²⁹. En referència a la fundació mítica de la ciutat serà especialment il·lustrativa la crítica a l'obra de Justí (Lib. 43), que es basa en l'obra de Trogu Pompeu i en la d'Ateneu (Lib. 13); en aquests es relata la relació entre el rei segoregi, *Nannus*, i els colonitzadors focuus, *Simos* i *Protis*. La llegenda presenta el matrimoni de la filla de *Nannus*, *Gyptis*, amb *Protis* com a filla/regal i com a beneplàcit per a l'establiment dels estrangers en territori indígena (fig. 2).

Gyptis apareix citada com a tal a l'obra de Justí, però a la d'Ateneu apareix com a *Petta* i com a *Aristoxene*. També *Nannus* apareix com a *Nammus* i *Protis* apareix com a *Euxenos*. L'autor fa una exhibició d'erudició i demostra que el canvi de *Gyptis* a *Petta* es pot deure a un error de transcripció (Cary, 1744: 45, n.a) i l'ús dels termes *Aristoxene* i *Euxenos* tenen una explicació senzilla a partir de les seves traduccions: *amfitriona* i *hoste*. Altres canvis en els noms dels personatges es troben a l'obra de J.A. Saxius (1708), a la de C. Rodigino (1516)³⁰ i als comentaris jurídics de J.G. Barthel (Westfàlia, 1697-1771). Aquests can-

29. Segons Livi (5, 34): *Prisco Tarquinio Romae regnante*. Sobre la fundació de Roma i Tarquini Prisc: Carandini i Cappelli (2000) i Mastrocinque (2004).

30. Recentment, sobre la seva obra: Ruiz-Miguel (2009).

viaren *Simos* per *Furius*, *Protis* per *Peranes* i *Nannus* per *Senannus*. Possiblement aquest canvi vingui a partir d'un exemplar de Justí corromput, que provocà una transcripció errònia.

El tema del matrimoni entre un personatge local i un d'estranger ha estat recurrent al llarg de l'antiguitat i ha trobat confirmació en anàlisis antropològiques. Normalment es tracta de l'oferiment de la filla d'un cabdill local a un noble estranger, o de manera més genèrica l'intercanvi de dones, locals, amb estrangers³¹. No cal dir que la major part d'aquests casos que recullen les fonts clàssiques fan referència a matrimonis mítics que acostumen a tenir com a finalitat l'explicació dels orígens de fundacions de ciutats o tribus particulars. Sobre el matrimoni llegendari, amb múltiples usos i manipulacions històriques i de legitimació, el cas més conegut és el del corinti Demarat. Sembla correspondre a una invenció per part dels historiadors romans per tal d'enriquir el pedigrí de la monarquia de Roma. El matrimoni entre Demarat i la noble de Tarquínia va donar com a fruit el primer rei etrusc de Roma, Luci Tarquini Prisc (Tàcit, *Annali*, XI, 14, 4), a més d'haver introduït l'escriptura grega a Tarquínia (Dion. Alic., *Ant.Rom.*, III, 46, 2-5; T. Livi, *ab urbe condita*, I, 34, 2; Cic., *De re publica*, II, 19, 34)³². En aquests casos el paper més clarament identificable és el de la figura femenina, que es justifica arqueològicament pel caràcter femení de la majoria dels elements importats, fet que permet pensar que serien les dones les qui canviarien de residència. Aquesta realitat arqueològica correspon als matrimonis històrics i arqueològics entre estrangers i indígenes³³.

L'autor inicia les conclusions a partir de la pàgina 54 amb l'article sobre la fundació de Marsella. Per primer cop parla del territori de Focea i explica les necessitats de recursos i espai com a arguments de l'expansió marítima per tal d'assegurar l'abastiment. Aquest estaria basat d'una banda en la pesca i, de l'altra, en el comerç i la pirateria³⁴ (Ampolo, 1995; Gras, 1972 i 1976). Aquesta necessitat expansiva portà, segons la reconstrucció que fa Cary, els focs fins a les costes de la Gàl·lia en una cronologia pròxima

31. El terme "estranger" es refereix exclusivament als no membres de la comunitat.

32. Graells (2004): les relacions matrimonials d'estrangers amb els autòctons, introduint-hi costums exògens particulars que es barregen amb els de les comunitats d'acollida. Altres tradicions descriuen personatges nousvinguts, normalment comerciants, com els jonis de Milet a Cària, que segons Heròdot viatjaven sense dones (Hdt., I, 146, 2-3). Es pot acceptar la integració dels milesis a Cària a partir del posterior reconeixement dels caris com a grecs fills de jonis de Milet, entre d'altres.

33. Apareixen sovint en l'obra de Ciceró (*De Re publica*, II, 19-20), Diodor (XXV, 12), Dionís (III, 46), Heròdot (I, 146, 2-3), Livi (I, 34; IV, 3; 24, 41), Plini (*NH*, XXXV, 16 i XXXV, 152), Polibi (VI, 2, 10), Pólux (IX, 83), Estrabó (219 i 378), etc.

34. Segons B. Bravo (Mele, 1986: 67; Bravo, 1974, 1977 i, especialment, 1984: 103 i ss), a partir dels passatges recents de l'Odissea, la pirateria i el comerç no serien perfectament intercanviables amb un ideal heroic; en canvi, si serien complementaris, com ho evidencia el cas de Mente, cap dels pirates Tàfis, que era també comerciant i que no va participar en la guerra de Troia (*Od.* XIV 80-92, *Od.* III 74, *Od.* IX 255, *Od.* XIV 199 i ss., *Od.* XVII 284-289). La pirateria seria una manifestació de l'*areté* militar o del *pólemos*, que resumeix una dialèctica entre un ideal *heroic-guerrer* i un ideal hesiòdic, fet d'*érga* i de rebuig a una activitat militar professional en pro d'una activitat bèl·lica funcional per a la defensa dels seus propis béns (Mele, 1986: 68). La tradició focea i massaliota, que conscientment va recollir Trogu Pompeu, recordava l'activitat de la pesca, el comerç i la pirateria en una època en què el *modus* de vida basat en la pirateria seria una activitat honorable (Mele, 1986: 92).

a la 45a olimpíada (circa 600 a.C.). El descobriment d'uns territoris fèrtils cridà l'atenció dels focuus que el narraren als seus compatriotes i, d'acord a fundar-hi una colònia, van consultar l'oracle. Aquest va manifestar que l'*oikistes* (cap de l'expedició) seria el qui decidís l'Artemis efèsia (Strab. I, 4), que va incorporar a l'expedició la sacerdotessa *Aristarche* (encarregada de portar la figura i el culte a la deessa fins a la nova fundació) (Cary, 1744: 57). Aquesta narració evoca magistralment el procés d'una colònia: des d'uns primers contactes precoloniais a la preparació de l'empresa i, si hi incorporem el passatge de *Protis i Gytis*, la culminació d'aquest procés d'una manera pacífica. En qualsevol cas, hem de ser prudents i creure que aquest sistema no seria tant senzill i, en molts casos, seria més pròxim a aquell que ha transmès Livi: la conquesta com a resultat d'un enfrontament armat³⁵.

Respecte a la fundació massaliota, és simpàtica l'explicació que l'autor proposa per a explicar-ne el nom. Es basa en un passatge en què els focuus arribarien a les costes de Marsella i preguntarien a un pescador on podien amarrar els vaixells, el qual no els entengué. El nom, consegüentment, es composà a partir del verb lligar (μασσειν) i de pescador (αλιεύς) (Cary, 1744: 58-59).

Cal dir que l'autor incorpora, en aquest punt conclusiu, unes noves i últimes cites clàssiques. Són les referents a Eusebi (*chron.* 2, p. 99b Helm² —*Massilia condita, Olimpiade* 45, 3—, 1, p. 187, Karst —*Olimpiade* 46, 4) i al Ps. Scymno (211-214). Aquests proposen una datació precisa de la fundació de Marsella. Per al primer seria l'any 1 de la 45a olimpíada, per tant, el 599 a.C.; el Ps. Scymno parla de la fundació 120 anys abans de la batalla de Salamina (4t any de la 44 olimpíada).

La conclusió final del llibre és la d'aportar una datació certa i contrastada a partir de la qual escriure la història de Marsella. La recerca investigadora sobre els orígens de Marsella va trobar continuïtat ràpidament amb el treball de P.A. Guys (1786), segurament influenciat per l'obra de Cary, que va fer valer el seu ampli coneixement de la història grega tot tornant a precisar els orígens i la cronologia de Massàlia.

Conclusions

La recerca actual sobre les fundacions colonials gregues a Occident necessita de la recerca arqueològica per a avançar en la confirmació de les hipòtesis, però la recerca al segle XVIII necessitava crear les hipòtesis, destriar les notícies i començar a formular la història de les fundacions gregues; en definitiva, organitzar les dades partint gairebé de zero.

35. En aquesta línia, i com a llegenda contraposada, es pot recordar també el cas del rapte de les Sabines.

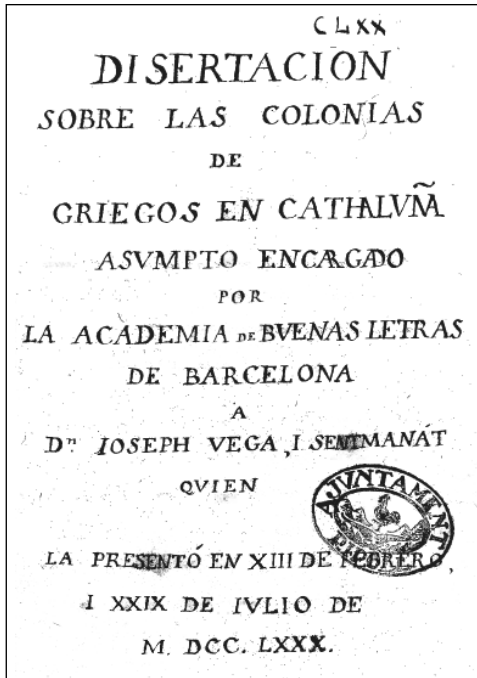

Fig. 3. Frontispici de la *Dissertació* presentada per Josep Vega i Sentmenat (exemplar de la Biblioteca Mata de Ripoll).

L’obra de Cary és pionera en aquest aspecte. La seva repercussió metodològica en la recerca de les fundacions gregues a Occident no va tenir el reconeixement que mereixia, però evidencia un profund canvi en la manera d’investigar el passat, i el cas de Josep Vega i Sentmenat serà l’exponent català (fig. 3). L’obra de Vega, successora del treball de Cary, en copiava (conscientment o inconscient) dos aspectes fonamentals:

- El títol, amb lleugeres variacions.
- El plantejament del treball, distribuït en dos exemples i no en una única colònia; però en ambdues parts del treball va repetir l’ordre, el discurs i la crítica.

L’obra de Cary va representar, abans de la publicació d’A. de Morales, l’aplicació d’un sistema crític d’anàlisi històrica. El fet significatiu és que en el moment en què es va realitzar l’estudi de Cary, la tradició investigadora estava al punt d’inflexió entre les obres que barrejaven únicament les dades despreses de les fonts clàssiques i les primeres que combinaven la totalitat de dades existents. El treball de Cary, amb l’estudi exclusiu de les fonts, era ja una obra que tancava el cicle de la recerca antiga. Aquest model es repeteix respecte de la *dissertació* de Vega i Sentmenat, que es diferencia de la recerca erudita de finals del segle XVIII a Catalunya (en les figures del pare Finestres, R. Foguet, A.J. Cabanilles, J. Caresmar, F. de Vinatea, J.A. Mayans, G. Mayans, J. Pasqual o

A. Capmany) i considerava simultàniament les dades arqueològiques, epigràfiques i de les fonts clàssiques³⁶.

Simultàniament, ambdues obres (la de Cary i la de Vega i Sentmenat) representen les primeres obres monogràfiques que es contraposen a les, en aquell moment, cada cop més freqüents, visions panoràmiques i territorials expressades en els viatges literaris: d'una banda les narracions dels viatges a Itàlia, especialment a Roma, Sicília (Brunon, 2004; Norci, 2005) i a la Campània (Lyons, 1997 i 2007) i, d'una altra, els viatges als escenaris de l'antiguitat³⁷, Roma i Grècia (Díez, 2003 i 2004), tant els reals com els imaginaris, sota les figures d'*Anacharsis* (de l'abat Barthélemy³⁸), *Polycletes* (Theis, 1822), *Antenor* (Lantier, 1802) o *Nearcos* (Vincent, 1799).

El valor d'aquestes obres no és únicament el de representar uns intents de modernitzar la recerca mitjançant els primers treballs monogràfics, sinó la voluntat d'organitzar i presentar de manera crítica les dades històriques, cadascuna al seu país:

- Van representar reculls de la totalitat de dades.
- Van ser exemples de seriositat.
- Van fer pujar el nivell de la recerca.
- I van obrir la recerca sobre la colonització grega a Occident.

Tot això va permetre diversificar la recerca historicoarqueològica a Occident, focalitzada en el passat romà, considerant altres realitats menors i més antigues, que obligava necessàriament a considerar també els interlocutors d'aquells grecs. O sigui, feia necessaris els estudis sobre les poblacions indígenes protohistòriques inexistents fins aleshores i que a Europa ja gaudien d'una certa tradició amb diverses publicacions i debats en què les dades arqueològiques ja tenien un paper rellevant.

36. Recordem que G. Mora (1998: 32) comenta que l'epistolari de Gregori Mayans, vol. III (València, 1973) cita la participació del seu mestre, M. Martí, en l'obra de Montfaucon. Martí va enviar tota mena de documentació sobre materials a B. de Montfaucon per a la seva enciclopèdica obra *L'Antiquité expliquée et représentée en figures* (Paris, 1711-1719, més els cinc suplementos al 1724).

37. Al marge queda el cas de les precoces aventures de *Telèmacos* (Goré, 1993).

38. Díez (2003 i 2004) i Toliais (2005).

Texte abrégé

Félix Cary, la *Dissertation sur la fondation de la ville de Marseille* et le début des études sur la colonisation grecque en Occident (xviiie s.)

Au dix-huitième siècle on a redécouvert le passé classique de l'Europe. L'intérêt par le passé a été traduit dans de nombreuses études qui ont tenté de recueillir toutes les données sur certaines régions et villes, en essayant de présenter une vision historique et diachronique. Mais certains chercheurs ont opté pour une approche méthodologique moderne, en se concentrant sur l'analyse monographique d'un seul problème. Le cas de Félix Cary, académicien de Marseille, a été l'un de ces exemples.

Né et mort à Marseille (1699-1754), académicien de l'Académie de Marseille, professeur et ami de J.J. Barthélemy et, enfin, un des grands numismatiques de la France du xviiie, il s'est concentré principalement sur l'étude de la numismatique et l'histoire de la Thrace, ainsi que plusieurs ouvrages sur l'Antiquité grecque. L'intérêt historique et archéologique, et le monde grec étaient sans doute des questions qui ont poussé l'étude sur l'origine de Marseille: *La Dissertation sur la fondation de la ville de Marseille*.

Son étude sur la fondation de Marseille (fig. 1) c'est concentré uniquement sur l'analyse des sources classiques concernant cette fondation. Mais contrairement à ce qui s'est passé avant le 1744, Cary a décidé d'entreprendre une lecture critique de toutes les sources et les historiens qui avaient déjà réglé ce problème. L'analyse des textes classiques montre l'érudition de Cary, en discutant des problèmes philologiques et sémantiques. En ce qui concerne l'analyse des historiens qui ont étudié ou publié aspects de la fondation de Marseille, Cary est très restrictive et utilise seulement quelques ouvrages signés par d'éminents spécialistes du xvie, xviie et moins du xviiie.

La critique que l'auteur a fait sur ce travail démontre: d'une part, la manque d'attention sur la fondation de Marseille et, d'autre part, la faible fiabilité de ces études qui ont porté uniquement sur les questions liées à la législation ou la légende *Protis et Gyptis*. De cette façon, le travail de Félix Cary est devenu le premier travail avec le désir d'analyse globale sur une fondation grecque en Occident. En outre, l'auteur a examiné la chronologie de la fondation, unifiant les données dispersées entre différents auteurs et critiquant les événements historiques. Ce problème, en 1744, avait plusieurs interprétations. Après une discussion et l'argumentation des données historiques et des sources classiques, Cary a placé la fondation à la 45e Olympiade (fig. 2).

Depuis 1744 jusqu'à aujourd'hui, la recherche a progressé énormément. Notamment dans le domaine de l'expansion et la fondation de colonies grecques dans l'Occident a été bénéficiée d'une attention soutenue avec des avancées significatives sur la méthodologie, l'interprétation, la théorie et les découvertes archéologiques et les révisions des sources classiques. Ainsi, l'étude comprend un chapitre sur les études récentes de la colonisation grecque vers l'ouest, basée sur l'analyse des sources classiques et l'archéologie. Cet aspect montre la profondeur avec laquelle Cary discute sur la fondation de la ville de Marseille, seulement dépassé par les données archéologiques et une réinterprétation des données à partir d'une méthodologie de l'étude et l'interprétation renouvelée.

Enfin, l'article conclut en évaluant l'impact des travaux de Cary sur la recherche du dix-huitième siècle et, plus tard, avec un accent parti-

culier sur la thèse de Josep Sentmenat i Vega, basée sur la fondation des colonies grecques de Roses et Emporion.

La recherche actuelle sur la colonisation grecque en Occident a besoin d'une étude archéologique, mais la recherche au dix-huitième siècle avait besoin de la création *ex novo* d'une méthodologie de travail, une organisation des données et d'un discours historique.

L'œuvre de Cary est pionnier dans ce domaine, parce qu'il prévoit le travail d'A. de Morales dans la création d'un discours critique des sources classiques. En dépit d'être une excellente connaissance de l'archéologie et de la numismatique, préfère pour ce travail d'appliquer une lecture historique, sans aucune référence à des documents épigraphiques et archéologiques, au contraire de ce qui était en prolifération à travers l'Europe pendant cette époque. Mais le travail de

Cary est éloigné de leurs pairs, comme par exemple Maffei, intéressé par les vestiges architecturaux, ou Monfaucon, intéressé par les vestiges matériels. L'intérêt de découvrir la véritable histoire de la fondation est l'information nécessaire pour ouvrir une enquête archéologique.

Son travail consistait à moderniser la recherche grâce à l'organisation et la présentation critique des données historiques qui ont abouti à la collecte de toutes les données, un exemple de travail sérieux et rigoureux, et surtout le début d'une ligne de recherche: la colonisation grecque à Occident. Cette méthode et innovation a divisé la recherche historique et archéologique, donc le nombre de sociétés du passé digne d'être étudié ont augmenté. L'étude des Grecs, antérieurs aux Romains, oblige de tenir compte de leurs partenaires et, par conséquent, les sociétés proto-historiques de la Méditerranée occidentale.

Bibliografia

AA.VV., 1786, *Dictionnaire de la Provence et du comté-venaisin, dédié a Monseigneur le maréchal prince de Beauvau*, Par une société de gens de lettres, *Contenant la première partie de l'histoire des hommes illustres de la Provence*, Marsella.

ABAD, L., 2009, *Contestania, griegos e íberos, a Huellas griegas en la Contestania Ibérica*, MARQ-Alacant, 21-29.

AINAUD, J., 1974, *La disertación de Josep Vega i Sentmenat i altres notes sobre Empúries*, *Miscelánea Arqueológica, XXV Aniversario de los cursos internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias*, 1-4.

AMPOLO, C., 1970, *L'Artemide di Marsiglia e la Diana dell'Aventino*, *PdP* 25, 200-210.

AMPOLO, C., 1995, *Tra emporia ed Emporia: note sul commercio greco in età arcaica e classica*, a B. D'AGOSTINO i D. RIDGWAY (a cura di), *AΠΟΙΚΙΑ, i più antichi insediamenti greci in occidente:*

funzione e modi dell'organizzazione politica e sociale, *Scritti in onore di Giorgio Buchner*, Nàpols, 29-36.

AUBERT, N., 1685, *Ouvrages des savants publiés à Leipsik, l'année MDCLXXXII*, Arnaut Leers, La Haye.

BACQUENCOURT, M. DE i FREZET, M., 1962, *Édition de F. CARY (ed.), 1744: Dissertation sur la fondation de la ville de Marseille*, Marsella.

BARDETTI, S., 1769, *De' primi abitatori dell'Italia*, Mòdena.

BARDETTI, S., 1772, *Della lingua de' primi abitatori dell'Italia*, Mòdena.

BATS, M., 1998, *Marseille archaïque. Étrusques et Phocéens en Méditerranée nord-occidentale*, *MEFRA* 110.2, 609-633.

BERTRAND, J.-M., 1992, *Les inscriptions historiques grecques*, Les Belles-Lettres, Paris.

BRAVO, B., 1974, Une lettre sur plomb de Berezan: colonisation et modes de contact dans le Pont, *DHA* 1, 111-187.

BRAVO, B., 1977, Remarques sur les assises sociales. Les formes d'organisation et la terminologie du commerce maritime grec à l'époque archaïque, *DHA* 3, 1-59.

BRAVO, B., 1984, Commerce et noblesse en Grèce archaïque. A propos d'un livre d'Alfonso Mele, *DHA* 10, 99-160.

BRUNON, H., 2004, Les paysages de Sicile décrits par les voyageurs français et britanniques aux xvie et xviie siècles, a M. COLIN i M.-A. LUCAS-AVENEL (dir.), *De la Normandie à la Sicile: réalités, représentations, mythes*. Actes du colloque tenu aux archives départementales de la Manche, 17-19 octobre 2002, Saint-Lô, Archives départementales de la Manche, 173-193.

CARANDINI, A. i CAPPELLI, R. (cur.), 2000, *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città*, Roma.

CASELLAE, P.L., 1606, *De primis Italiae colonis. De Tuscorum origine & Republica Florentina. Elogia illustrium artificum. Epigrammata, et Inscriptiones*, Lugduni, sumptibus Horatii Cardon.

CATALINA, J., 1903, *Inventario de las antigüedades y objetos de arte que posee la Real Academia de la historia*, Madrid.

CAUMETTE, CH., 1771, *Eclaircissemens des antiquités de la ville de Nismes (Nîmes), par Monsieur *** avocat de la même Ville*, Imprimerie de Joseph Fuzier, Tarascon, i Estienne Belle, Nîmes, 1771.

COLONNA, G., 1962, Sull'origine del culto di Diana Aventinensis, *PdP* 17, 57-60.

CRISTOFANI, M., 1978, Sugli inizi dell'Etruscheria, La pubblicazione del *De Etruria Regali* di Thomas Dempster, *MEFRA* 90.2, 577-625.

DELATTRE, Ch., 2009, *Le cycle de l'anneau. De Minos à Tolkien*, Col. L'Antiquité au Présent, Belin, Paris.

DÍEZ, G., 2003, El *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*. Fronteras en el espacio y el tiempo, a M.J. SALINERO i I. IÑARREA (coords.), *El texto*

como encrucijada: estudios franceses y francófonos, vol. 2, 59-70.

DÍEZ, G., 2004, *Claves para una lectura del «Voyage du jeune Anacharsis en Grèce» de Jean-Jacques Barthelèmy*, Universidad de Burgos (tesis doctoral).

DULARD, P.A., 1758, *Œuvres diverses*. Amsterdam, Arkstée et Merkus, 2 vol.

DUPRÉ, X., 1992, Mariangelo Accursio. Un humanista italià a la Catalunya de principis del segle xvi, a *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 45-56.

ESPINOSA, A., 2006, Sobre el nombre de la ciudad ibérica y romana de Villajoyosa y la ubicación del topónimo *Alonís/ALONAI/Allon, Lucentum* XXV, 223-248.

ESTIENNE, S., 2008, Éléments pour une définition rituelle des «espaces consacrés» à Rome, a X. DUPRÉ, S. RIBICHINI i S. VERGER (coords.), *Saturnia Tellus: definizioni dello spazio consacrato in ambiente etrusco, italico, fenicio-punico, iberico e celtico*, Acti del convegno internazionale Roma, 10-12 novembre 2004, 687-698.

FERNÁNDEZ-NIETO, F.J., 2000, Estrabón e Iberia. A propósito de un libro reciente, *Gerión* 18, 551-570.

FERNÁNDEZ-NIETO, F.J., 2002, Hemeroskopeion=Thynnoskopeion: el final de un problema histórico mal enfocado, *Mainake* 24, *Colonizadores e indígenas en la Península Ibérica*, 231-255.

GÓMEZ, G., 1974, *Los viajeros de la ilustración*, Madrid.

GORÉ, J.-L., 1993, Le *Télémaque*, périple odysseén ou voyage initiatique?, *Cahiers de l'Association Internationale des études françaises* 15, 59-78.

GOUDINEAU, Ch., 2004, *L'Enquête de Lucius Valérius Priscus*, París.

GRAELLS, R., 2004, Índicis d'emergència aristocràtica al registre funerari del nord-est peninsular: La tomba Agullana 184, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 14, 61-83.

GRAFTON, A., 1993, *Joseph Scaliger: a study in the history of classical scholarship*, Oxford University Press, Nova York.

- GRAS M., 1972, A propos de la bataille d'Alalia, *Latomus* 31, 698-716.
- GRAS M., 1976, La piraterie tyrrhénienne en mer Egée: mythe ou réalité?, a *Mélanges J. Heurgon*, 341-370.
- GRAS M., 1987, Marseille, la bataille d'Alalia et Delphes, *DHA* 13, 161-181.
- GRECO, G., 2002, *Velia. La visita alla città*, Pozzuoli.
- GRECO, G. i KRINZINGER, F. (eds.), 1994, *Velia. Studi e ricerche*, Mòdena.
- GUYS, P. A., 1786, *Marseille ancienne et Moderne*, Veuve Duchesne, París.
- HAUTECOEUR, L., 1912, *Rome et la renaissance de l'antiquité à la fin du xviiie siècle*, París.
- HENDREICH, P., 1658, *Massilia*, Apud Josiam Staedelium [sense lloc de publicació].
- KRINZINGER, F., TOCCO, G. (eds.), 1999, *Neue Forschungen in Velia* (Velia-Studien, I), Viena.
- LAMPREDI, G.M., 1756, *Saggio sopra la filosofia degli antichi Etruschi. Dissertazione storico-critica di Gio. Maria Lampredi*, Appresso Andrea Bonducci, Florència.
- LAMPREDI, G.M., 1762, *Risposta all'erudito discorso del sig. Dottore Domenico Valentini professore nell'Università di Siena sopra alcune difficoltà da lui incontrate nel Saggio sopra la filosofia degli Antichi Etruschi del dottore Gio. Maria Lampredi*, Appresso Andrea Bonducci, Florència.
- LANTIER, E.F., 1802, *Voyages d'Antenor en Grèce et en Asie, avec des notions sur l'Égypte. Manuscrit grec trouvé à Herculanium, traduit par E.F. Lantier*, París (1a edició, 1798).
- LAURENS, A.F. i POMIAN, K. (eds.), 1992, *L'Anticomanie. La collection d'antiquités aux 18e et 19e siècles*, París.
- LAUTARD, J.B., 1829, *Histoire de l'Académie de Marseille, depuis sa fondation en 1726 jusqu'en 1826*, Marsella.
- LYONS, C.L., 1997, The Neapolitan context of Hamilton's antiquities collection, *Journal of the History of Collections* 9.2, 229-239.
- LYONS, C.L., 2007, Nola and the historiography of Greek vases, *Journal of the History of Collections* 19.2, 239-247.
- MAFFEI, S., 1733, *Galliae Antiquitates*, Verona.
- MARTÍN, G., 1968, *La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona de Denia-Jávea*, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia 3.
- MASTROCINQUE, A., 2004, *Romulus. The Foundation of Rome between History and Legend*, Ecco, Col. «Historia Religionum», Cluj-Napoca.
- MELE, A., 1986, Pirateria, commercio e aristocrazia: replica a Benedetto Bravo, *DHA* 12, 67-109.
- MÉNARD, L., 1758, *Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes avec des notes et des preuves suivi des dissertations historiques & de diverses observations sur son histoire naturelle*, París.
- MORA, G., 1998, *Historias de Mármol. La arqueología clásica española en el siglo XVIII*, Anejos de AEspa XVIII, Madrid.
- DE MORALES, A., 1791-1792, *Crónica General y Antigüedades*, Còrdova, 8 vols.
- DE MORALES, A., 1793, *Opúsculos castellanos y latinos*, Madrid, 3 vols.
- MORÁN, J.M. i CHECA, F., 1985, *El coleccionismo en España. De la cámara de maravillas a la galería de pinturas*, Madrid.
- MORET, P., 2000, Alon: un nom pour des ruines, in A. BADIE et al. (coord.), *Le site antique de La Picola à Santa Pola (Alicante)*, Casa de Velázquez, París-Madrid, 239-254.
- NORCI, L., 2005, Sicilia graeca triumphans? Francesi in sicilia tra Settecento e Ottocento, *Quaderno del Dipartimento di Letterature comparate* I, 137-147.
- PENA, M.J., 1973, Artemis-Diana y algunas cuestiones en relación con su iconografía y su culto en Occidente, *Ampurias* 35, 109-134.
- PENA, M.J., 1993, Avieno y las costas de Cataluña y Levante (II). Hemeroskopeion-Dianium, *Faventia* 15.1, 61-77.

- PENA, M.J., 2006, Fuentes literarias sobre la colonia griega de Rhode (Iberia), a A. MARTÍN i A.M. PUIG (coords.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, 41-53.
- PRIVITERA, S., 2007, *Poleis Massalias: da Artemidoro di Efeso a Eustazio di Tessalonica*, *MEFRA*, 119.1, 41-49.
- RODIGINO, C., 1516, *Lectiones Antiquae o Antiquarum lectionum libri*, Venècia.
- RUIZ-MIGUEL, J.L., 2009, Italianismos y su etimología en las *Lectiones Antiquae* de Celio Rodigino (1469–1525), *Ianua. Revista Philologica Romanica* 9, 163-193.
- SARMANT, Th., 1994, *Le Cabinet des médailles de la Bibliothèque nationale (1661-1848)*, École des Chartes, Col. Mémoires et documents, París.
- SAUMAISE, Cl., 1529, *Exercitationes pliniana*.
- SAXIUS, J.A., 1708, *Dissertatio apologetica ad vidicandam mediolano, ss. Corporum, protasii, et gervasii. Antiquissimam possessionem, A contrarium recentium scriptorum sententiis*, Madiolani in Curia Regis.
- SCHNAPP, A., 1993, *La conquête du passé, aux origines de l'archéologie*, París.
- SCHNAPP, A., 2009, Précurseurs, antiquaires et la question de l'archéologie préventive, a J.P. DEMOULE i Ch. LANDES (dir.), *La fabrique de l'Archéologie en France*, París, 19-33.
- THEIS, A.E.G., 1822, *Voyage de Polyclete, ou Lettres romaines*, Maradan, París.
- TOLIAS, G., 2005, Antiquarism, patriotism, and empire: transfers of the cartography of the travels of Anacharsis the younger in Greece (1788-1811), *The Historical Review* II, 67-92.
- VALENTINI, D., 1760, *Discorso del dottor Domenico Valentini sopra un opera stampata in Firenze con questo titolo: Saggio sopra la filosofia degli antichi Etruschi*, Appresso il Bonetti nella Stamp. del Pubblico per Francesco Ressi Stampatore, Siena.
- VALOIS, H. de, 1740, *Emendationum libri quinque et de critica libri duo, numquam antehac typis vulgati, ejusdem ut et Nic. Rigaltii et Ism. Bullialdi Dissertationes de populi fundis. Accedunt Henr. Valesii Orationes variae junctim excusae et Hadr. Valesii Oratio de laudibus Ludovici XIV et Carmina nonnulla inedita. Praefixa est Henr. Valesii vita, ab auctore Hadr. Valesio recognita et emendata edente Petro Burmanno, ...qui praeafationem, notas et indices adjecit-apud S.Schouten*, Amsterdam.
- VEGA i SENTMENAT, J., 1780, *Disertación sobre las colonias de griegos en Cathaluña*, Asumpto encargado por la Academia de Buenas Letras de Barcelona a Joseph Vega i Sentmanat quien la presentó en XIII de febrero i XXIX de Julio de MDCCLXXX, Barcelona.
- VINCENT, W., 1799, *Voyage de Nearque: Des bouches de l'Indus jusqu'a l'Euphrate, ou journal de l'expédition de la flotte d'Alexandre, Redigé sur le journal original de Nearque conserve par Arrien, a l'aide des éclaircissements puises dans les écrits et relations des Auteurs, Geographes, ou Voyageurs, tant anciens que modernes*, trad. de l'anglais par J.B.L.J. Billecocq, París, à l'Imprimerie de la République, An VIII.
- ZANNONI, G.B., 1810, *Degli Etruschi, dissetazione dell'Ab. Giovan Batista Zannoni sottobibliotecario della Pubblica Imperiale Libreria Magliabechiana*, Appresso il Carli in Borgo SS. Apostoli, Florència.